

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ

• Нам улуунун хаһыата • 1935 сыл алтынны 5 күнүгэр төрүттэммитэ •

2001 с.

Тохсунньу

30

күнэ

оптуорунньук

№ 11 (8854)

Саха Сирэ - XXI-с үйүгэ

Ааспыт үйэ тиһэх сылыгар СР Президентэ уонна Правительствэ «2000 сылга - 2000 үтүө дьыаланы» - диин девизтээх республика бүтүүнүн үрдүнэн ытыллыбыт общественной-патриотической хамсааһыны көрүлээбиттэ. Ону нэһилиэнньэ биһирээтэ. Ордук тыа сиригэр общественность күүһүнэн олох-дьаһах ыар усулуобуйатын чөлчөтүгү уонна тупсарыга, олоһор сир, дьиз-уот иһин-таһын сэргэхсигэр туһаайылыбыт үгүс үлэ-лэр ытыллынылар.

Ити сыл республика үрдүнэн 5500-тэн таһа араас үтүө дьыала оҥоһуллан, элбэх объект тутулунна, ситэриллиһэ уонна өрөмүөнүнэнэ. Дьиз кэргэн экономикалар туһалаах сайынгы водопровод 25 бөһүөлккэ үлэһэ киирдэ. 33 гараж, үгүс сылаас туалет, 37 спортивнай саала, 17 культурнай-спортивнай киин, 61 оро ооньуур спортивнай площадка, 4 стадион, 3 эрчиллэр саала, 4 тустуу саалата, Аммага кыһынгы тымныла хайыһардыр сабылалах манеж, 14 оскуола, эмиэ итиччэ оро саада, 16 баанньык, 14 ФАП, 23 оро площадка, 24 культура дьизтэ, 35 музей, 7 айы дьизтэ у.о.д. объект тутулунулар. Ити курдук Нерюнгри куораттан саҕалаан Хотугу муустаах муорага тийэ «2000 с. - 2000 үтүө дьыала» хамсааһын көтөөхтүк барда.

Орто Халымага II-с Мэстис нэһиликтэр, тутуу маһа суох сиригэр, олохтоохтор сөбүлөнөн баран күүстэрин холбоон, эргэ дьизни көтүрөн, онно саҕа маһы эбэн, бэрээтэй культуру киинин бүтүрдүлэр. Итинник киин Хаҥаласка Улахан Аан бөһүөлөгэр, Тааттага Туора Күөл бөһүөлөгэр культурнай-спортивнай киин, Горнай Бэрдигэ-стэһэр спортивнай саала, Уус-Алдан улуунун Найахытыгар культурнай-спортивнай комплекс нэһилиэнньэ сынбыалангын тэрийи-игэ үлэлэрин саҕалаатылар.

Нэһилиэнньэ туппут объектара сылаастар, тупсарыдар уонна хаачыстыбалара ирдэбилгэ эппиэтти-ир. Сорох тутуулар итии туалетта-ахтар, спортивнай саалалар душта-ахтар. Тутуулар араас өгнөөх кырааскалар киһи болломтотун тардар. Ол да иһин биһирэбили ыл-лылар.

Ордук тыа сиринээви бөдөн объектара тутуу уонна экономика министерстволара боччумнаах көмөнү оҥордулар. Киһилэр специа-листара анал анализтары ыттылар. Сметнай-проектнай документация-лары оҥорууга субэлэринэн-амала-рынан кыттыстылар. Тутуу мини-стерствота 200 «Дружба» эрбиһи түгэтэн өйөөбүтэ тирэх буолла. Ту-туу заводтарыгар олохтоох матери-алтан оҥоһуктары сакаастаабыта. Цементинэн, тоһоһонун, ититэр ма-териалынан хааччыйбыта.

Бүтүн Республикагааҕы обще-ственной-патриотической хамса-аһыны биһиги улуусту 18 нэһилик-тэрэ иилэ хабаҥ ылан республика ис-пийнэгэр 81, улууска эбии 19-с үтүө дьыаланы былаантга киллэрэн, би-ирдирдээн дьон, коллективтар хары-

ларын ньышпарынан, тиритэ-хору-та үлэлээн-хамсаан чыстээхтик то-лордулар. Ордук үчүгэй түмүгү Үөдэй (баһ. Соловьев М.Д.), Түбэ (баһ. Лукина Р.Е.) нэһиликтэрэ си-тистилэр.

Үөдэйгэ начальнай оскуола при-стройун көндөйө, спортивнай саала пристройа, эрчиллэр оборудование комплексын туруоруу, сэриигэ өлбүттэр памятниктарын сангарды, газтаах утагы кутар сыагы оҥоруу, көрүрдүү үлэлэрэ былааннаахтык ыттыллынылар. Түбэҕэ котельнай-даах балыһа дьизтэ тутулунна. Ба-анньык дьизтэ өрөмүөнүнэнэ. Спортивнай саалага анаан 200 куб. м. тутуу маһа кэрдиллэн сорор-то тилиннэ. Дэрэбинэ иһигэр электри-ческэй уоту салгыны киллэригэ остуолба маһа бэлэмнэннэ уонна ми-стэтигэр киирдэ, просека ыраастан-на. Оро саадыгар уонна оскуолага өрөмүөннэр ыттыллынылар. Орто оскуолага экологической программа ыттыллына. Дэрэбинэҕэ көрүрдүү үлэлэрэ бардылар. Ити үлэлэр түмүктэринэн Түбэ нэһиликтэ Саха Республикатын Граньнан наҕараа-даланна.

«2000 сылга - 2000 үтүө дьы-аланы» Бүтүн Республикагааҕы хам-сааһыга активнайдык кыттыбыт биир дойдулаахтарбытыгар Инно-кентий Зыряновка (Үөдэй), Алексей Поповка (Түбэ) о.д.а. барыта 40-сэ киһиэхэ өйдөбүннүк Правитель-ственной знактар туттарылыны-лар. Анатолий Никонен (Түбэ), То-рий Коидратьев (Нам с.), Евгений Жирков (Хатын Арыы) СР Прави-тельствотын дипломнарынан, 5-тии тыһ. солк. харчынан наҕараадалан-нылар.

Нэһиликтэргэ үтүө дьыаланы тэрийи-игэ биирдирдээн дьон, баһы-най хаһаайыстыбалара, тэрилтэлэр спонсордаан харчынан, техника өгөтүөнүн, уматыгынан көмөлөстүлэр. Дьокуускайтан «Ка-нон» фирма генеральной директора Александр Никифоров үөрэммит Хатын Арыы орто оскуолатыгар тутуу саалатын тутууга 50 тыһ. солк. көмөлөнөн, дьонун-сэргэтин биһирэбилин ыла. «Хоту» ТХПК (баһ. Рожин В.Г.), «Модут» ГУП (Осипов В.В.) у.о.д. биллэр-көстөр өйөбүлү оҥордулар. Киһилэр көмөлөрүнэн, олохтоохтор кыһам-ныларынан улуус үрдүнэн элбэх өрөмүөнүүр, ситэрэн тутар үлэлэр ыттыллынылар.

2001 сылга үтүө дьыала респу-блика үрдүнэн өссө тэнигиллэн ыттыллара былааннанна. Виһиги улуустугулар нэһиликтэргэ ити үлэ-лэр салгыны ыттыллыахтара. Бу ба-чыым тыа киһитин өйүн-санаатын уһугуннарда. Чачы олоххо-дьаһа-ха наадалаах үлэ тула дьону түмтэ, киһилэр күүстэрин үмүрү тарта. Ту-һалаах дьаһал нэһилиэнньэ олоһун тупсарыга уһулучу суолтааһын уонна көдүүстээгин болломто-ро ылан, саҕа үйэ бастагы сылыгар өссө тэнигэн, нэһилиэнньэ наадалаах үлэлэри үрдүк хаачыстыбалаахтык, бэлиэтэммит болдооххо толорорго кыһамныны ууруоха.

В.СЫРОМЯТНИКОВ

НЭҺИЛИЭКТЭР ДЬАҤАЛТАЛАРЫН ОТЧУОТТАРА

БЭЙЭ КЫАҤАР ЭРЭНИЭХХЭ

Ахсынны 26 күнүгэр улуус дьа-һалтатын бөлөҕө Никольской уон-на II Хомустаах нэһиликтэригэр сылдьан баһылыктар ааспыт сыл-лаагы үлэлэрин отчуоттарын кыт-та билсэтэ. Улуус баһылыга А. Н. Дьяконов салайар бөлөҕөр үөрэх управлениетин салайааччыта Н. Г. Дьячковская, экономика управ-лениетин салайааччыта Н. И. Тара-сова, тыа хаһаайыстыбатын управ-лениетин начальнигын солбуйаач-чы З. Е. Степанова, нолуок инспекциятын салайааччыта И. Н. Гуляева, УлусПО председателэ Г. Н. Сивцев, организационно-право-вой отдел салайааччыта И. Г. Лу-кин, социальной харалта отделын салайааччыта М. С. Макарова, үп управлениетин специалиһа М. М. Павлов, улуус кылаабынай быраа-һын солбуйааччыта Н. М. Шеста-ков, ис дьыала управлениетин на-чальнига П. А. Зырянов, солбуйа-аччыта Я. А. Сивцев сырыттылар.

15 чаастан Никольскайга улуус мунньаарын депутата Г. И. Криво-шапкин председателлээх муньаха нэһилик баһылыга Г. С. Пота-пов отчуотун иһиттилэр. Г. С. По-тапов нэһилик историйаттан саҕалаан, ааспыт 2000 сылга тах-сыбыт уларыһыларга тохтоото. Ол курдук баһынай хаһаайысты-балара 1999 сылга 180 га туораах-таах культураны ысыт буоллаха-рына, былырын совхоз урукку баһыналарын барытын күрүөлээн уопсайа 290 га сиргэ ысыттар. Хор-туоппуй 51 гаттан 222 т. ылбыт-тар. 230 т. эт, 17 т. үүт туттары-лыбыт. Сүрүн ыарахаттар - ГСМ бириэмэтигэр кэлбэккэ, техника ре-мона кыаттарбакка ыһыы, хомуур үлэтэ хойутуур, сирин быһыы сөптөөхтүк барбат, баһынайдар нэһилик дьаһалтатын кытта сүбэ-лэһэн үлэлэспэттэр, отчуоттар сы-ышпаралара араас буолаллар. Сүөһү аһаанна, нэһилиэнньэ да эл-бэтэ диин Г. С. Потапов бэлиэтэ-тэ. Гаһы 3 ыал киллэринэ илик уон-на 2 тэрилтэ (кулууп, гараж). 350 тыһ. солк. дьиз кэргэн кредитэ түгэ-тиллит. Общественной олоххо Никольскай уонна Фрунзе олохто-охторо саҕалаан нэһиликтэр икки ардыларыгар спортивнай күрэхтэ-һилэр ыттылар буолбуттар. Ол эрээри араас тэрээһинири ылта-ра нэһилиэнньэ кыттыыта мөлтөх, общественной комиссиялар үлэлэ-эбэттэр диин бэлиэтэннэ. Үтүө дьы-ала оскуола тутуутугар анаан мас кэрдиллибит, онтон салгыы хамса-абат. Үүмүт сылга туораахтаах культураны үүннэриини сайынна-рага, бурдугуан дьарыктанар ха-һаайыстыбаны тэрийэргэ, кредити төннөрүүгэ үлэлэһиэххэ, эти, үүтү переработкалаһын туһунан тол-куйдуохха наада диин Никольскай баһылыга түмүгэр эттэ.

Отчуот кэнигитэн Г. С. Пота-пов уонна улуус салайааччылары олохтоохтор ыйгытыларыгар эппи-эттэттилэр. Сүрүннээн кредиттэр, лыготалар, буруйу оҥоруу, газ төлөбүрүн, үүт туттарытын уон-на ол төлөбүрүн, үөрэххэ киириин, оҥоруу Хамаҕаттага таһар авто-бус боппуруостарын чуолкайдас-тылар. Отчуот ис хоһоонунан кэп-сэтиги 14 киһи тыл эттэ. Онно бэ-рээдэги кэһинии, арыгылаһыны туоратарга үлэни күүһүрдэргэ; ку-луубу санаттарга, оскуола 70 сы-лын туолбутунан ситэтэ суох орто оскуола тутуутун туруорсара; дьаһыла-саады көнгөтөн тутарга этиилэр киирдилэр. Тыл этээччилэр баһылыктарыгар ирдэбилин күүһүрдэригэр, баһынайдары кытта күүсэ үлэлэһиригэр сүбэлэ-этилэр, быһырыһыттан нэһили-к олоһор сэргэхсийи баар буол-бутун, ол курдук ыһахтыыр сир

оҥоһуллубутун, оскуола коллекти-ва тэрийиитинэн Саҥа дьылы көрсүү сүрдээх көтөөхтүк барбы-тын бэлиэтэтиллэр. Г. И. Кривошап-кин этитин кэнигитэн улуус баһы-лыга А. Н. Дьяконов тыл ылан эл-бэх киһи муһубутун, ол аата нэһилик олоһор ыалдыалларын бэ-лиэтэтэ. Никольскайга оскуола, кулууп тутуутугар харчы көрүллүбэт, ол эрээри саҕалаабык-кытын салдаан, бэйэ күүһүн түмэн туғоохха сөп дьизтэ. Ваһынайдар тус-тусна барбакка, баһылыктан ыйгытан былаан оҥостон үлэлиэх-тээхтэр диин ыйда. Улууска үүнэр сылга улахан былаан ыһыллыбыт, эт, үүт, оҥоруот аһа туттарыты-гар эрэ буолбакка, ол иһигэр өссө 8 тыһ. кубометр мас, 3 тыһ. кубометр пиломатериал бэлэмнэниэхтээх, диин А. Н. Дьяконов билиһиннэрдэ. Г. С. Потапов түмүк тылын кэнигит-тин уураах ыһыллан, нэһилик дьа-һалтатын үлэтин ортонон сыанала-атылар.

II Хомустаахха нэһилик баһы-лыга П. Е. Тарская отчуоттаата. Председателинэн К. Н. Протопопов талыллан муньаһы салайан ыт-та. П. Е. Тарская отчуотугар ман-нык сыышпараларга тохтоото: 5 нэ-һилиэнньэлээх пуунга уопсайа 841 киһи, 256 хаһаайыстыба, 96 пенси-онер, 21 элбэх оҥоруох ыал, 14 кы-аммат ыал, 17 оро төрөөбүт (былы-рын 15). Нэһилик коллегиятын муньаһа 6 буолбут, хаһаайысты-балар салайааччыларыгар планер-ка бэнидиэнник аайы ытытылар. Сүрүн объекттар эргэлэр, оскуола 1931 с. тутуу. Техника, паром эр-гэрдилэр. Иһар уу боппуруоһа ыра-хан, сайын ис ыарыыга турбут, ыра-ас ууну көрдөөн 2 скважина үүтэм-мититтэн, биригэр эра кыһыл уу кэлбит. Уопсайа 730 сылгы (50 төбөнөн элбэх), 421 биз (сорохтору суруттарбатахтар), 215 сибииннэ (13-нэн элбэх), 300-чакэ куурусса баар. 37 т. ынах этэ, 17 т. сылгы этэ, 8 т. сибииннэ этин туттарыттар. 57 га халпыстыа, 38 га хортуппуй ысыттар. 2650 т.-ны оттообуттар. Сүрүн ыараханнара - үүт туттары-та. 5 т.-тан 2,5 т. чаһынайдар туттарыттар. 10-тан таһа киһи үлэтэ суох, ол бэйэлэрэ үлэлини са-таабаттар. 109 т. чох лимитэ бы-һыллыбыта кыра, тийибэт. Сүрүн ис - УлуПО-а. 10-тан таһа киһи арыгы атыһылаан тутуллубуттара, көлөһүнүн кытта ургээн охсуһа-быт. Нэһиликпитигэр 2000 сылга холубунай дьыала суох. Салгыы П. Е. Тарская оскуола, интернат, дьа-һыла-саад, балыһа, маҕаһын, бөкээрииз, почта, кулууп үлэтин си-

һилии кэпсээн билиһиннэрдэ.

Ыйгытылары үксүн араас лы-та, 2000 үтүө дьыала хамсааһынын, хамнас акылаатын, уу боппуруоһун, гаһы баллонунан туһаныы туһунан биэрдилэр уонна улуус бөлөбүн кыттааччыларыттан, П. Е. Тарская-тан толору эппиэттэри иһиттилэр. 3 фельдшер табыллыбакка улары-быт, стоматолог кэлэ сылдьан ыра-хан сыанаһа эмтээбит. Кэпсэтиигэ 14 киһи кытынна. С. С. Алексеев саҕа эдэр ыал кредитин ун уор дэрэби-нэлэргэ бастаан тыһыан биэрэргэ, бензининэн хааччыйар тэрилтэни, пилораманы үлэлэтиэххэ, сельхоз-продукцияны переработкалыр пуун тэрийиэххэ, уу ылар олохтор-бутун өрөмүөнүүргэ кирпииччэни бэйэбит оҥоруохха дьиз этиилэри киллэрдэ; А. А. Степанова баржаға, катерга үлэлир специалиһыг суох, заправоchnый станция, булуус наада, «Үүнэр» КП пилораматынан, бар-жанан нэһилиэнньэ туһанар эрээри сүгүн төлөөбөт дьизтэ; И. И. Олесов баанньык, оскуолага ичигас туалет наадатын туруоруста, улуустаагы телевидение, телефон үлэтэ мөлтөх дьиз бэлиэтэтэ о. д. а. бэйэлэрин санааларын баһылык отчуотугар эбии эттилэр.

Улуус баһылыга А. Н. Дьяконов II Хомустаах баһылыга, дьаһал-тата элбэх үлэни ыһытытын, үлэ-лиир кыахтааһын П. Е. Тарская си-һилии отчуоттан көстөрүн бэлиэтэ-этэ, муньаһа аһаҕас санаа атастаһыта буолбуттун асты-нарын биллэрдэ, олохтоохтор бэйэ-лэрин өттүттэн эппиэттиэхтээх бу-олуохтаахтарын өйдөөбүттэрин көрдөрдүлэр дьизтэ уонна салгыы оскуола тутууга бийылгы инвести-ционной программага киирбэт, бэйэ эрэ күүһүнэн сатанар быһыылаах, ону толкуйдуоххутун наада, бюд-жет кырыһымчык, онон республи-канскай программаларга киирсэн үп булуоххутун сөп, холобур, теле-фонна «Сибээс сайдыыта», уунан хааччыллыыга «Ыраас уу» про-граммаларга кыттыһааххытын ким да боппот дьизтэ. Нэһилик объек-тарын капиталнай өрөмүөннээ-һингэ былаан түһэриэххэ наада, улуус бюджета ылылла илик, онон киирсэххэ сии. Улууска тутуу от-дела тэриллэн эрэрин туһунан А. Н. Дьяконов бэлиэтэннэ ааста уонна иһин энэргэ туспа программа ылы-ныахпыт дьиз түмүктэтэ.

II Хомустаах олохтоохторо нэ-һилик дьаһалтатын үлэтин орто-нон сыаналаатылар.

Л. НОВГОРОВОДА

ЫАЛ ЭКОНОМИКАТА ТУҤАЛААХ ҮӨРЭХ

СР Президентэ М. Е. Николаев тохсунньу 5 күнүгэр ыһыт мун-ьяһын боротокуолун сүннүнэн: «2001 с. Агропромышленной комп-лекса үлэ хаамытын уонна инни-ки сорукутар тустарынан» сору-даһынан Тыа хаһаайыстыбатын уон-на соҕуотупка министертвотын үлэһиттэрэ Мөңгэ-Хаҥалас, Хаҥа-лас, Нам улуустарын нэһиликтэ-ригэр сылдьан, Президент туруор-бут соруун икки боппуруоһун — кредити, сүөһү концентрированной аһылыгын бэлэмнээһини, бурдугу тартарыныны, иккиһинэн — Ыал экономикатын сайыннарыныны, онуоха экономической уонна прак-тической көмөнү тэрийиини, тыа хаһаайыстыбатын бородууксуай-тын оҥорооччулары техниканан хааччыйыны үөрэттиллэр. Ааспыт нэдиэлэҕэ Кырдыаҕастар

Балаһанарыгар Тыа хаһаайысты-батын министертвотын кылаа-бынай специалиһа А. Е. Павлова, «Туймаада ФАПК бэрэстэбиитэ-лэ М. Е. Миняков, ыал экономика-тын толорооччу дирекциятын ди-ректора В. Д. Аммосов, предпри-имательствота уонна аччыгыг бизнескэ министри I солбуйааччы Р. В. Васильев ыал экономикатын салгыы сайыннарыыга туһаанна-ах муньаһа кытыннылар уонна иһитиннэриллэри оҥордулар, ый-гытыларга эппиэттэттилэр. Кэпсэ-тиигэ тыл эттилэр: Нам с. ветеран-нарын сэбиэттин председателэ В. А. Колесов, «Суһаһыт» баһынай хаһаайыстыбатын баһылыга Н. Н. Сивцев, Лесхоз директора Е. И. Иванов уо. д. а.

В. ВАСИЛЬЕВ

Чөл олох обону арангаччылыыр

Гаврил Угаров, оскуола научнай завуча, биологической наука доктору, чөл олох пропагандиһа, валеология кафедратын сэбиэдиссэйэ:

1. ОБО҆Н — ТУС БЭЙЭ҆Н СЭРКИЛЭ҆Н

— О҅о ҅е-санаата кыра эрдэиттэн үөскүүр. Сүүрбэнис үйэ ааста. Төһө даҕаны мөхпүттэрин-үөхпүттэрин иһин биһиги олохпутугар үгүс үчүгэйдик аҕалан ааспыт үйэ буолар. Сүүрбэ биирис үйэҕэ өссө үчүгэйдик олоһорбут туһугар биһиги Россиябыт, Сахабыт сирэ букатын сагалы туһуланан, хайыскаланан эрэр. Онон биһиги сөп түбэһинэрэммит, үчүгэйдик дьаһанаммыт түгө олоҕу туһоһупт дьин санаалаахпыт. Билигин биһиги капиталистический туһула кирибидит. Атыннык эттэххэ, ырыынакка олоһорбут. Ону билигинээнгэ диэри «ырыынак ыар тыһына» дьин үөһэллэр. Ити баҕар биэр өттүнэн сөп буолуо. Ол гынан баран үөһүлүү суохтаах. Ырыынак дьин конкуренция буолар. Ол аата киһи төһө да доһурудааһын, кыахтааһын көрдөрөр индикатора буоларын быһытынан сыаналыахтаа наада. Холобур, быар куустан баран олоһор буоллааха биһиги балаһыаньабыт өссө мөлтүүрү чүөлкэй. Оттон ис кыахпытын туһанаммыт үлээлээхпитинэ-хамнаатахпытна эрэ үчүгэйдик олоһорхпун. Итиннэ бири өйдүөххэ наада. Ырыынак буолла да киһи барыта байыахтаах дьир сыһа. Онон, бу сана усулуобуйаа өрлөрбүтүн хайдах иитиэхтээхпитий дьин боппуруос сытытык турар.

Оскуолаҕа кириэн иннинэ, детсадка сылдьар саастааҕар о҅о ону-маны ордук ылынымтыа буолар дьин үөрэхтээх дьон суруйаллар. Ити кэмгэ үчүгэйдик ииттэххэ, хайыска биэрдэххэ, улааттаһына даҕаны о҅о онон салыттаран барар дьин өйдөбүл баар. Саҕа төрөбүт о҅о төбөтө ып-ыраас, туох даҕаны информация суох. Киниэхэ биэрэр информациябытын кириитикалээбэккэ, утарсыбакка ылынан иһэр. Ити кэмгэ о҅ону үчүгэйдик ииттэххэ, сөптөөх туһаайыһы биэрдэххэ кэлин киһи бэрдэ үүнүөн сөп. Ол иһин төрөһүтүт, детсад үлэһиттэрэ, алын сүһүөх кылаастар учууталлара о҅о үчүгэйдик сыһыаннастахтарына, сөптөөх туһаайыһылары биэрэн ииттэхтэринэ сатанар.

О҅ону киһи дьэитигэр тылын эрэ иитэрэ ситгэтэ суох. Биллэн турар «маньык гыныма», «итинник буолума» диэхтээхпит, ол гынан баран төрөһүт ороула дьин сүрдээх улахан суолталааһын өйдүү сылдьарбыт наада. Биридэ эмит кэтээн көрбүккүт эбитэ дуу - уол аратын үтүкүгэ сылдьар буолар. Киһи дьэитигэр-уотугар бэйэ-бэйэтин сылдьар, артыстаабат. Итини «олох — театр буолар» дьин мээһэҕэ эппэтэр. Киһи олоһо сөбүгэр артыстыыр. Ол гынан баран хаһан эмэ киһи бэйэтэ бэйэтин буолар, ол дьэитигэр сырыттаһына көстүүн сөп. Дууһата, санаата-оноото хайдах о҅о көстөр. Онон, о҅олорбут биһигини бэйэ-битин сэркилэээн көрдөрөллөр. Үйэтин тухары киһи үөрэнэр, бэйэтин ииттинэр. Онон о҅олорбутун кытары тэҥгэ бэйэбитин ииттинээхпит эмиз сөп. Холобур, бу куһаҕан эбит, маны о҅о көрө адыас табыллыбат, онон итэрэспитин т у о р а т ы н ы ы ы т, көннөрүүнүүһүбүт дьин өйдөөх-санаалаах о҅олорбут ордук.

Билигин биһиги саҕа уопса-стыбаа олоһорбут. Урукку курдук алаастарынан араһан буолбакка саҕа дьону кытары биригэ олоһорбут. Дьону кытары алтыһы бэйэтэ сокуоннаах,

туспа быраабылалардаах. Онон дьонго үчүгэйдик сыһыаннаһы, этикеты туһуһу өйдөбүллэрэ кириэрлэр. Ити өттө биһиэхэ кыаллыбат. Дьону кытары алтыһы быраабылатыгар кириэр «дорообо», «бахыыба», «алҕас» дьин истиг тыллара саха о҅олоро сатаан туттубаттар диэххэ сөп. Ол түмүгүр бэйэ-бэйэни өйдөспөт буолуу, айдаан үөскүүр. Учуутал кири-дэтинэ «тур, олоһ» дьин о҅ону оскуолаҕа үөрэтэллэр, алын сүһүөх кылаастарга дорооболоһуннараллар. Ол эрэри ити о҅оҕо кирибэт, ол биричинэтэ о҅ону дьэитэ иити итэрэһигэр сытар. Куһаҕаны о҅ордоһуна бырастыы гынарар наадалаах эбит дьин өйгө-санааҕа о҅ону саха ыалыгар кыайан ииптэтэр. Итиннэ омок о҅олоро туох да сүрдээх үчүгэйдик көстөөлөр. Духуобунас, ис культура өттүнэн ылан көрөр буоллааха, баҕар, саха о҅олоро үрдүк таһынаах буолуохтарын сөп. Ол эрэри киһини бастаан таҕаһынан көрсөллөр, онтон өйүнэн атаараллар дьин мээһэҕэ эппэтэр. Онон бастакы көрсүүгэ биһиги о҅олорбутаттартан хаалан иһэллэр.

2. АРЫҒЫ — АЛДЫАРХАЙ АРТЫҒА

Чөл олох төрдө о҅о кыра эрдэтинэ дьэитэ саҕаланар. Киһи үйэтин тухары арыгыга сыһыаннаһыта кыра о҅о эрдэиттэн хайдах итиллибититтэн тутулуктаах. Саха былыргы омок дьин сорохтор этэллэр. Итини таһынан омок быһытынан саха нуруота саҕа үөскээн эрэр ди-эччилэр эмиз бааллар. Наҕия быһытынан биһиги саҕа үөскэ-эн эрбит дьин саһыбын. Ол гы-нан баран ханнык баҕарар нуру-от барыта биэр төрүттээх. Бы-лыргы омок буоларын быһытынан саха арыгыны төрүт испэттэҕэ дьин этиигэ сөбүлэспэппин. Сухой арыгыны көмнөөн иһэр буолларына саха-быт да киһитэ арыгыһыт буолу-муон сөп. Онон туох холобур ба-арый? Грузия, Азербайджан, Армения, Молдавия, Италия, Испания, Португалия, Франция курдук арыгыны уруг уруккут-тан о҅орор дойдуларга алко҅о-лик ахсаана букатын аҕыйах. Онон чэй онугар «молодое вино» дьини иһэллэр. Кэлин ну-уччалары үтүктэн водканы иһи-түмүгэр Кавказка алко҅оликтар эмиз үөскээбиттэ. Оттон сухой арыгыны төһөнү баҕарар иһэр сатамат, нуормалаах буолуох-таах. Кавказ диэки омоктар күҥгэ лиитирэни истэхтэринэ туох да буолбаттар. Кинилэр иһэр кээмэйдэрин 1/4 истэхпи-тинэ биһиэхэ, сахаларга, нуор-ма буолуон сөп. Арыгыны ута-рар ферменнэр бааллар. Олор-тон саамай кылаабынай алко҅о-ль дегидрогинада дьинэр, о.а. алко-голы үлүрүтүн уксуустаах аль-дегика кубулуттар. Ол уксуус-таах альдегика кубулуптугун ацетин дегидрогинада үлүрүтэр. Ити ферменнэрбит биһиэхэ славяннар гиннэрэ-нэрэр 4 төгүл мөлтөх эбиттэр. Ол аата биһиги славян киһитин кы-тары тэҥгэ иһэр буоллаахпытна 4 төгүл түргэнник итирэбит, сылынан уһун кэм истэхпитинэ 4 төгүл түргэнник алко҅олик бу-олабыт.

Тулалыыр айылҕабытыгар биһиги үөрэммит дьоммут. Оттон айылҕабыт тыһынын түмүгэр со-дурууттан кэлбит дьон арыгыга икки төгүл түргэнник ылларал-лар эбит. Дьэ билигин пиибэни иһи наһаа дэлэй буолла. Биэр өттүнэн ыллааха, били Масюк көрдөрүүтэ сөптөөх. Холобур үчүтаттар дьин, пиибэ быгыыл-катын тутта сылдьар итирик эмэ-эксин, дыахтар, о҅о дьин. Пиибэ буортулаах дуу, суох дуу? Ити-ниэхэ бири өйдөхтөөхпүт. Пи-ибэ кыраадыһын 4-кэ төгүлүөххэ наада. Холобур, ну-

орма быһытынан пиибэ 5 кы-раадыстаах. Ону 4-кэ төгүл-лээтэххэ 20 кыраадыстаах буолар. Ол аата 5 кыраадыстаах пиибэ-ни иһи 20 кыраадыстаах кыта-анах арыгыны испиккэ тэҥгэ-нэр. Эбэтэр биэр онугар 4 бы-тыкка пиибэни испиккитигэр тэҥгээх. Биһиги эппитигэр ити-ник дьайар. Саха киһитэ бири-бытыылканы испитэ нуучча түөрдү иһэригэр тэҥ.

Аны пиибэн араастардаах. Уон биэр кыраадыстаах баар. Аатырбыт «девятка» саха киһи-тигэр водка биэр бытыылкаты-гар тэҥгэһэр. Россияҕа пиибэ алко҅ола суох утахтар ахсаанна-рыгар кириэр, тоҕо диэтэргит эттэрэ-хааннара букатын атын. Онон, кинилэргэ ол сокуон сөп. Оттон биһиэхэ аллоллаах ута-хтар ахсааннарыгар кириэрхтээх. Ол иһин пиибэни арыгы курдук атыылыахта наада. Киоска аайы көннөрү утахтары кытары аты-ылыры бэйэбит республикабы-тыгар бобуохха, онук сокуон ылыныахта.

Арыгыны барытын бобон кэ-биһэр сыһа. Чурапчы Хайахсы-тыгар арыгыны бобон кэбиспи-тэр. Оттон чуҕаһыгар баар Ча-кырга арыгыны атыылыыллар. Ону чакырдар бэйэлэрэ аты-лаһалларынааҕар хайахсыттар элбэҕи ылааллар.

Киһиэхэ туохтааҕар да куһа-ҕан буортуну табах аҕалар. Со-рохтор арыгыны иһэрдээҕэр та-бах тардар ордук дииллэр, ону билбэтим. Биһиэхэ олохпут усу-лубуйата маньык. Дьэитигэр та-бах тардар хоспут суох. Дьэ-ибит иһигэр дьэ буурҕатан тар-дабыт. Ону биһиги о҅олорбут ты-налар. Ол нууччалы «вторич-ное курение» дьинэр. Төрө дьэ-тэххинэ, буруолаах салгыны о҅о тыһынаҕа үөрэнэн хаалар. О҅о 14 сааһыгар дьэри олус мөлтөх иммунитеттаах. Улахан киһи кизнигэр 14 сааһытан ыла арыый маарыннаан сөп. Ол иһин киһи бары дьайыһа барытыгар эмсэрэлиир. Табахтыах иннинэ итини эмиз толкуйдуохха наада. Эһиэхэ гаас кириэр, о.а. итиги боппуруоһа чэпчэтиллибит бу-олуохтаах. Былыр саха ичигэ туалеттаах этэ, билигин онтука-быт суох. Туалет быһытынан хотону туһаналлара, ол иһин бы-лыргы дьахталлар 15-20 о҅ону төрөтөр этилэр, гинекологиче-ский ыарыы суоҕа. Гаас кириби-тинэн ичигэ туалеттары тут-тун. Табаагы онно тардыҥ, эбэ-тэр быраһыҥ, ол ордук буолуоҕа. Табагы киһи сүрдээһин ыра-ханник быраһар. Билигин меди-цина эмп о҅орор, онон көмөлөһүнэрэиэххэ. Үйэвитин 10 сыл уһатыахтыын баҕарар буоллаахтына ол эми тутта-тут-та табагы быраһыҥ.

Аны билигин наркомания иһэр. Ити биһиэхэ тарҕаныа суоҕа дьин букатын этэр сатам-мат. Тоҕо диэтэххэ аан дойдуга баар процесс биһигини син биэр таарыйыахтаах. Ону биһиги ма-на букатын эрдэттэн бэлэмнээх көрсүөхтөөхпүт. Наркоманияны тарҕатыҕа улахан специалис-тар үлэтиллэр. Киһи психоло-гиятын үөрэтэн дьону хайдах куйуурдууру билэр специалис-тар үлэтири буоланнар нарко-мания тэтимнээхтик тарҕанар. Дьон наркоман буоллаахтарына үксүгэр кыайан эмтэммэттэр. Ол иһин ити ыарыһы сэрэтиигэ төрөһүтүт араас литературна-ны ааһыахтарын наада. Оттон арыгыттан эмтэниэххэ сөп. Арыгыны баалатан, киһи аатын ааһан, доруобуйаларын бүтэрэн баран эмтэнэр туһата суох. Баа-лаабытын кэннэ ханнык да ыарыы кыайан эмтэммэт. Ол иһин саҕа саҕаланан эрдэтинэ эмтэнэр ордук. Арыгылааһыны ыарыы курдук көрүөххэ.

Билиэтэнэ Кирилл ЧЕРЕПАНОВ

НОРУОТ МААСТАРДАРЫГАР СҮГҮРҮРҮЙҮӨХХЭ

З. П. Винокуров аатынан Нам о҅о музыкальной оскуолатын му-зейыгар ахсынны 15 күнүттэн икки ый устатыгар салайааччы Е. П. Павлова тэрийитинэн «Норуот ма-

РСФСР үөрэҕин туйгуна В. П. Азарова быыстапка аһыллытыгар сылдьан мустубут дьонго, музы-кальной оскуола учууталларыгар, үөрэнээччилэригэр этитини:» Анас-

Кэрэ — айыы санаа арчыта

тасия Его-ровна на-һа а а сүгүрүйэр киһим», - дьин тыл-ларын саҕалаата, бэйэтин айымны-лаах олоһун туһунан кылгастык кэпсээтэ. Ол курдук о҅о эрдэ-дэиттэн наар тигэр, туох наадатын ист-тэнэр дьарыктаах эбит. Үөрэҕин бүтэ-рэн Нам педучили-щетыгар нуучча ты-лын учууталынан үлэли кирибит. Эдэр учууталга, атын үөрэтэр киһи суох буолан, домо-водство чааһын эби биэрбиттэр. Оттон саҕалаан, са-халы иискэ улам ыларан, сагыыр буолан, дьону үөрэ-тэн олоһо аналлы булар.

«Киһи олоһор түгэн дьин баар буолар, - дьир Валентина Прокоп-евна. - Куоракка быыстапкаҕа биэр чаппараахпы ыһыптыым. Ол кэ-ниттэн арай телевизорынан иску-сствед З. Иванова быыстапканы сьрдатарыгар мин үлэбин бэлиэтэ-этэ. Ону истэммин, бу мин үлэбин ис-кусствед сыаналыыр, ол аата син сагыыр буоллаҕым дьин санаамын салгы ылан үлээбэтиим. Быыс-тапкаларга сылдьан А. Е. Сивцева үлэлиин көрөмүн сөхпүтүм. Ула-хан маастардар айымныларыгар дууһалары биэрэллэр, киһини тар-дар, үтүктүөххүн баҕарар гына ти-гэллэр.»

Ити курдук саҕалаан, Валенти-на Прокопевна 65 сааһыгар дьэри НПУ-ҕа үлэээн, истэнэр талааны сайыннаран, маастарыстыбатын искусство чыпчаалыгар тирдэн, үөрэнээччилэригэр бэрсэн элбэх ма-астардары иитэн таһарбыт. Олор истэригэр билиилээх моделлэр З. Д. Понохова НПУ-ҕа, икки Забо-лоцкаялар Дьоккуускайга, норуот маастара Мандарова Таатта о. д. а. биллэллэр. «Республиканский бы-ыстапкаларга мин буочарым көстөн ааһар», - дьин Валентина Прокоп-евна кизн туттан кэспир.

Билигин даҕаны, пенсияҕа оло-рон, маастар-учуутал, 5 о҅о үйэтэ, элбэх сиен тапталлаах эбэтэ үлээ-эн баҕалаах буолан быыс булан быспакка истэнэр, о҅олорун таҕа-һын-сабын о҅орор. Москва «Сюр-приз-2000» уонна АЛРОСА тэрий-бит дойдулар икки ардыларынааҕы быыстапкаларга В. П. Азарова тик-пит былыргылыы саха таҕаһа ту-руоруллан улахан биһирэбили ыла. Саха аатын ааттаһыт нуру-от маастара өссө да элбэх былаан-нардаах, туола илик баҕа санаала-ах:» Улахан о҅оһоһу о҅оруох-пун, матырыһаал булар, атылаһар кыаһын суох», - дьир.

Быыстапка аһыллытын кэ-ниттэн кырдыастар балаһаннары-гар буолбут кэпсэтигэ улууспуту-гар төрүт культураны уонна саха декоративнай-прикладной иску-сствотын сайыннары, норуот маас-тардарыгар улуус, село админис-трациятын өттүттэн көмө о҅оруу наадалааһын туһунан этилинэ. Манна улуустааҕы культура отде-лын салайааччыта А. В. Кирилин, В. А. Колесов, Е. В. Соколова о. д. а. кытыннылар. Сахалар бэйэбит үгэ-стэритин ырыынак дьайыһыттан харыстыах тустаахпыт, ол сылтан сахалы таҕаһы тигинэн дьары-гынан баҕалаах дьонго көмө-сүбэ о҅орон, төрүт традицияны туту-һарга үөрэтэн, нэдиэлэҕэ биридэ түмэн норуот маастардарын кытта көрсүүнэрэиэххэ сөп, конферен-ция эбэтэр үөрэтэр семинар тэрий-иэххэ, улууспут художественнай музейа кэҥирэ наада дьин этили-ри кэпсэти кыттаа чыһалар киллэр-дилэр. Оччогор былыргы үгэстэрит, саханы саҕа дэтэр культурабыт би-лингв сүүрээниринэн суурааллан хаалбакка, салҕана, сайда туору, А. Е. Сивцева курдук удьуор маас-тар Нам сириттэн өссө да тахсыах-тара.

Л. НОВОГРОДОВА

